

FONOLOGİYANIN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

İnsanlar arasında zəruri ünsiyyət vasitəsi olan dil dilçilik elminin obyektidir. Dil cəmiyyətə xidmət edən ən əsas ünsiyyət vasitəsidir. Dil ictimai hadisə olduğu üçün qədim zamanlardan insanlara xidmət etmişdir. Qədim dilçilik tarixində danışq səslərini öyrənən fonetika bölməsi ilə geniş maraqlanmışlar. Dilçilikdə fonetika sahəsinin yaranma və inkişaf tarixi çox qədimdir. Hələ eramızdan əvvəl hind dilçiliyində “fonetika” termininə rast gəlmək mümkündür. Lakin fonetika sahəsi nə qədər geniş araşdırılsa da, dil və nitq səsləri bir-birindən fərqləndirilməmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında ilk dəfə Boduen de Kurtene dil səsləri ilə nitq səslərini fərqləndirir və beləliklə, fonologiyayı fonetikaya qarşı qoyur. Fonologiya bir elm sahəsi kimi XIX əsrin ikinci yarısında formalaşmışdır. Dilin fonoloji sistemi ilə məşğul olur. Fonologiya yunan sözü olub dil səsləri haqqında elm deməkdir. Fonologiyanın vahidi fonemdir. Dilçilik məfhum olan fonem dilin ən kiçik bölünməyən vahiddir. “Fonem” terminini ilk dəfə 1874-cü ildə fransız dilçisi Ave işlətməmiş olsa da, dilçilikdə fonem nəzəriyyəsinin yaranması Qazan dilçilik məktəbinin banisi Boduen de Kurtenenin adı ilə bağlıdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dil sistemi anlayışı daha da mürəkkəbləşdirir və dilin fonoloji sistemini daxil edir. Boduen de Kurtene səslərlə (korrelyativ və korrespondentlər) eyniləşdirmək mümkün olmayan fonetik vahidləri fonem adlandırır. O, fonemi “dil səsinin ekvivalenti” kimi müəyyənləşdirir. Boduen de Kurtene 1893-cü ildə yazdığı “Fonetik alternasiya nəzəriyyəsi tərcübəsi” ilə dilçilikdə morfonologiyanın əsasını qoyur. Müəllif morfoloji cəhətdən qohum olan morfemləri fonetik fərqlərini fonetik alternasiya adlandırır. Belə hesab edir ki, fonemlərin tarixi mənşəcə ümumi mənəbdən olması, eyni bir dil daxilində etimoloji qohumluğun olması böyük əhəmiyyətlidir. Boduen de Kurtene fonemi belə təsəvvür edir:

- 1) o, mürəkkəb vahiddir;
- 2) o, bəsit vahidlərdən ibarətdir;
- 3) bu bəsit vahidlərin məcmusu dildə bölünməz vahid kimi fəaliyyət göstərir;
- 4) sadə ünsürlərdən təşkil olunan fonemlər dil sistemində qarşılıqlı əlaqələrin üzvü kimi çıxış edir;
- 5) fonem – bu, mücərrrələşdirmədir, dil ümumiləşdirməsinin nəticəsidir, nitqdə səslərin təzahürünün real çıxışının lingvistik mücərrrədləşdirməsinin nəticəsidir;
- 6) bu real təzahürlər antropofnik təbiətin təzahürünün mahiyyətidir(7, s.385).

Fonologiya müasir dilçilik məktəblərinin yaranması üçün zəmin təşkil etdi. Bu sahənin inkişafında N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson, F.de Sössür, S.O.Kartsevski, V.Matezius, B.Trnka, Y.Vaxek, B.Havranek görkəmli dilçilərin rolu böyük olmuşdur. B.de Kurtenedən sonrakı dilçilər demək olar ki, onun fikirlərini inkişaf etdirirlər.

Fonem probleminin həllində funksional dilçilik məktəbinin xidməti vardır. Funksional dilçilik məktəbinin nümayəndəsi N.S.Trubetskoy fonologiyanın nəzəri müddəalarını işləyib hazırlamışdır. 1939-cu ildə “Grundzüge der Phonologie” (“Fonologiyanın əsasları”) adlı əsər nəşr etdirdi. Bu əsərdə müəllif fonetika və fonologiyayı qarşı-qarşıya qoyaraq onlar arasındakı fərqi belə izah edir: “Danışiq səsləri haqqındakı elmi biz fonetika, dil səsləri haqqındakı elmi isə fonologiya adlandıracağıq”(9, s.7). Beləliklə, N.S.Trubetskoy səs haqqındakı iki elmi bir-birindən tamamilə fərqləndirir. Müəllif fonemin mənə fərqləndirici əlamətinə böyük üstünlük verir və fonemin mənə fərqləndirici əlamətlərini qeyd edir:

1. İki səs eyni mövqedə işlənirsə və bir-birini əvəz edirsə, fonemin fakültativ variantları hesab olunur;
2. Müxtəlif fonemlərin realizasiyası- eyni mövqedə iki səs işlənirsə, mənəni dəyişmədən və bir-birini əvəz edə bilirsə, bunlar iki müxtəlif fonem hesab olunur;
3. Eyni mövqedə iki akustik qohum səs işlənərsə, bu səslər eyni bir fonemin kombinator variantlarıdır;
4. Üçüncü qaydadakı bütün tələblərə cavab verən iki səs bir dildə səs birləşməsinin üzvləri kimi bir-birinin dalıca gələ bilirsə, həmin vəziyyətdə onlardan biri digərinin müşayiəti olmadan işlənirsə, onda bu iki səs eyni bir fonemin variantları hesab etmək olar(9, s.58-63).

Trubetskoyun fonoloji nəzəriyyəsində fonemin fonoloji məzmunu onun bütün zəruri əlamətlərinin məcmusudur, yəni bir fonemi başqa fonemlərdən ayıran- fərqləndirən zəruri əlamətlərinin məcmusudur. Fonologiyada əsas məsələ mənəfərqləndirici oppozisiyalardır. Oppozisiya anlayışını dilçiliyə N.S.Trubetskoy gətirmişdir. Fonoloji oppozisiyalar söz fərqləndirən(leksik), cümlə fərqləndirən(sintaktik) olur. Müəllif fonoloji oppozisiyaların müxtəlif növlərini göstərir:

1. Təkmeyarlı və çoxmeyarlı, proporsional (mütənasib) və təcrid edilmiş;
2. Privativ, dərəcəli (pilləli) və ekvipolent;
3. Neytrallaşan və sabit oppozisiyalar (9, s.113).

N.S.Trubetskoy fonoloji nəzəriyyəsində fonem haqqında geniş araşdırmalar aparmış və onun geniş təhlilini vermişdi. Müəllifin fonoloji təlimi dilçilik elmində böyük əhəmiyyət kəsb edir. N.S.Trubetskoyun “Fonologiyanın əsasları” kitabı 2001-ci ildə Ana dilimizə tərcümə olunub.

Azərbaycan dilçiliyində fonem məsələsi ilə XX əsrin 50-60-cı illərində məşğul olunur və fonologiya bir elm sahəsi kimi formalaşmağa başlayır. B.Çobanzadə, F.Kazımov, Q.Ələkbərli, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Əfəndizadə, M.Hüseynzadə və digər dilçilər fonetika və fonologiya ilə məşğul olmuşlar. Dilimizin fonetik sistemi ilə yanaşı, fonetik hadisə və qanunlar, ədəbi tələffüz normaları geniş şəkildə araşdırılırdı.

1952-ci ildə F.Kazımov “Azərbaycan dilinin sait fonemlər sistemi” adlı əsərində fonemdən bəhs etmiş, fonemə tərif vermişdir.

Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabı ona qədər olan Azərbaycan dilinin fonetikasi məsələlərinin araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqat işlərinin nəticələrini özündə birləşdirən mükəmməl əsərdir. Kitabda müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi təsvir edilir, fonetik transkripsiyanın əhəmiyyətinə, dil səslərinin akustik və artikulyator təsvirini verir və müəyyən qədər fonem probleminə də toxunur. Azərbaycan dilçiliyində fonemə ilk tərif verən Ə.Dəmirçizadə olub. Müəllif 1984 –ci ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabında fonemi belə təsvir edir: “Fonemlər bu və ya digər dildə olan sözlərin maddi qabığı təşkil edən və bir sözü başqasından nitq vahidi kimi fərqləndirən səslərdir”(4, s.35). Müəllif fonemlərin əlamətdar xüsusiyyətlərini bu cür göstərir:

1. Fonem dil sisteminin müstəqil bir həlqəsidir;
2. Fonem sözdən ayrı deyil, ancaq söz daxilində ola bilən mənəli vahiddir;
3. Fonem dilin mənə fərqi yarada bilən ən kiçik vahididir;
4. Fonemlər sistemi hər bir dilin məxsusi əlamətlərinə görə müəyyənləşir;
5. Bir fonem bir səsdən, iki səsdən, hətta üç səsdən ibarət ola bilər;
6. Sözdən, ifadədən və daha bir sıra başqa şəraitdən asılı olaraq bir fonem digər bir fonem çalarlığında işlənildikdə, yeni fonem formalaşması və ya fonem variantı formalaşması mümkündür;

7.Fonemlər silsiləsi qarşılıqlı cütlükdən ibarət olur(4, s.35-36).

Müəllifin beşinci bölgədə verdiyi üç səsdən ibarət olan fonem Azərbaycan dili üçün yaddır.

Müasir Azərbaycan dilində A.Axundova qədər fonologiya haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Lakin Azərbaycan dilçiliyində fonologiyanın yaranması Ağamusa Axundovun adı ilə bağlıdır. O, 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş və 1973-cü ildə dissertasiyanı təkmilləşdirərək “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı monumental tədqiqat əsərini nəşr etdirir. Görkəmli fonoloq A.Axundov tədqiqatlarında ilk növbədə Moskva, Leningrad və Bakı şəhərlərində hazırladığı tərcübi materiallara əsaslanmış və özünə qədərki faktlarla müqayisə edərək bir sıra məsələlərin izahını verir. Müəllif müasir Azərbaycan dilində 44 fonem olduğunu göstərir, bunlardan 18-i sait və 26-sı samit fonemidir. Lakin 11 il sonra nəşr olunan “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında müəllif müasir Azərbaycan dilində 40 müstəqil fonem (15-i sait, 25-i samit) olduğunu qeyd edir. Müəllif birinci kitabda 44 fonem verərkən oraya “ou”, “öü”, “açıq sait”, “qapalı sait” və “qarışıq samit” kimi fonemləri də daxil edir, lakin ikinci dəfə həmin fonemlərin verməməsinin səbəbi həmin fonemlərin müstəqil səs cildinin olmamasıdır. Azərbaycan dilində fonemi müəyyənləşdirmək üçün sait və samit fonemlərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda güclü mövqeyini aydınlaşdırmağı əsas götürür. Daha sonra sait və samit fonemləri üçün hər birinə aid müəyyən xüsusiyyətlər göstərmişdir.

Görkəmli fonoloq fonemlərin əvəzlənməsini belə təsvir edir: “Səslər bir-biri ilə möhkəm əlaqədə olur, bir-birinə təsir edir, müxtəli dəyişikliyə məruz qalması ilə dildə baş verən dəyişikliklərə fonemlərin əvəzlənmələri deyilir”(1, s.290). Müəllif fonem əvəzlənmələrindən bəhs edərkən onların iki xüsusiyyətini qeyd edir - fonematik və fonetik əvəzlənmə - “Fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələrə fonematik əvəzlənmə, heç bir məna fərqiə səbəb olmur, onlara fonetik əvəzlənmə deyəcəyik”. Lakin araşdırmaların sonunda fonoloq fonematik əvəzlənmənin dilimiz üçün xarakterik olmadığını sübut edərək göstərir ki, fonematik əvəzlənmə daha çox flektiv dillərə aiddir. Dilimizə məxsus olan fonetik əvəzlənmələri sait əvəzlənmələri və samit əvəzlənmələri olmaqla iki yerə bölür. A.Axundov fonemlərin təsvirini verərkən həm sinxron, həm də diaxron materiallar əsasında araşdırmış. Fonem haqqında fikirlərini daha çox sinxron planda versə də, fonemin əvəzlənməsini tarixi materiallar əsasında vermişdir.

Beləliklə, görkəmli fonoloq fonemi geniş şəkildə araşdıraraq Azərbaycan dilçiliyində fonem nəzəriyyəsinin əsasını qoyur. A.Axundovdan sonra Azərbaycan dilinin fonetika sahəsində araşdırmalar aparan bütün dilçilər fonologiya mövzusunə toxunurlar. H.Həsənov 1999-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabında fonem məsələsinə toxunur. Müəllif qeyd edir ki, fonem dilin səs sistemində ayrı-ayrı müstəqil vahid kimi dilin söz və formalarını fərqləndirir. Belə bir nəticə çıxara bilərik ki, söz və söz formaları fonemlərə görə fərqlənir, ya da bir-birinə qarşı qoyulur. H.Həsənov nitq səsləri ilə fonem arasındakı müəyyən uyğunluqlardan bəhs etsə də, onlar arasındakı fərqi belə verir:

1. hər bir dildə nitq səslərinin kəmiyyəti çox, fonemlərin kəmiyyəti isə məhduddur;
2. nitq səslər artikulyasiya-akustik və artikulyasiya-fizioloji, fonemlər isə sosial vahiddir;
3. fonetika səsləri bir fiziki hadisə, fonologiya fonemləri, bir ictimai hadisə kimi öyrənir;
4. nitq səsləri fizioloji və akustik fonetikanın, fonemlər sosioloji fonetikanın obyektidir;
5. fonetika və fonologiyanın bir-birindən ayrılması F.de Sössürün irəli sürdüyü nitq-dil fərqlənməsinə əsaslanır(5, s.46).

Fonemi müəyyənləşdirmək üçün əsas iki üsul göstərir:

1.dəyişmə və ya əvəzetmə üsulu (al-el-əl, dağ-bağ-tağ; dəniz+in, ağac+ın, odun+un, üzük(y)+ün və s.);

2.sözə bir səsin əlavəsi və ya sözdən bir səsin atılması üsulu (qal→qal+a→qala+q; oyun→o-yun→y-un və s.) (5, s.56).

A.Axundovun fonologiya sahəsində etdiyi yenilikdən sonra Azərbaycan dilçiliyində fonetika sahəsini araşdıran dilçilər bu istiqamətlə gedirlər və fonemə müxtəlif təriflər verirlər. B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili”kitabı Azərbaycan dilinin fonetikasına həsr olunsun da, fonem probleminə toxunmuş, fonemin xüsusiyyətlərini vermişdir. A.Axundovdan sonra fonem problemini geniş şəkildə F.Veysəlli “Struktur dilçiliyin əsasları”, “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi”

kitablarında vermişdir. Müxtəlif vaxtlarda fonemə fərqli yanaşılmış, müxtəlif təriflər verilmişdir. Ümumiyyətlə, belə bir nəticə çıxara bilərik ki, fonem dildə həm leksik, həm də qrammatik mənə fərqi yarada bilən dilin ən kiçik mənalı hissəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, 1973, 302 s.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
3. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını. Bakı: ADU, 1973, 108 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasını. I cild. Bakı: Maarif, 1984, 307s.
5. Həsəət H. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 270s.
6. Rəcəbli Ə.Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 415 s.
7. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. I cild. Bakı: Nurlan, 2007, 527s.
8. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. II cild. Bakı: Nurlan, 2007, 615s.
9. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı: 2001, 380s.

XÜLASƏ

XIX əsrdə bütün elmlər ilə yanaşı fonetika sahəsi də sürətlə inkişaf edir. Dilə yeni baxışların yaranması nəticəsində dil və nitqi qarşı-qarşıya qoyaraq dilçilikdə yeni bir sahənin fonologiyasının yaranmasına səbəb oldu. Fonologiyasının yaranması qısa tarixə malik olsa da, geniş şəkildə araşdırılmış, bu problem müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkillərdə izah olunmuşdur. Müasir dilçilik məktəblərinin yaranması üçün fonologiya zəmin rolunu oynadı. Qısa zaman ərzində fonologiya geniş izah olunsa da, bu gündə mövzu öz aktuallığın qorumaqdadır.

Açar sözlər: *fonem, sait, samit, dil vahidi, danışiq səsi*

Rəyçi: *A.T.Fərəcov*